Said Ahmad asarlarida lingvopragmatik xususiyatlar.

Nodirov Sultonmurod G'ayratbek o'g'li

Andijon transport texnikumi o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari

Annotasiya: Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotining yirik vakili Said Ahmad asarlarida nutqning pragmalingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Adib asarlaridagi dialoglar, personajlar nutqi, kinoyaviy ifodalar va so‘z tanlashdagi o‘ziga xosliklar orqali muallifning kommunikativ maqsadi, ijtimoiy munosabatlarga bergan bahosi hamda obraz yaratish mahorati yoritiladi. Maqolada “Jimjitlik”, “Ufq”, asarlaridan olingan misollar asosida personajlar nutqidagi illokutiv kuch, kontekstual ma’no, kinoya va istehzo vositalarining lingvopragmatik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida Said Ahmad asarlarida pragmalingvistik unsurlar badiiy obrazlarni jonlantirish, voqealar mazmunini chuqurlashtirish va muallifning g‘oyaviy niyatini ifodalashda muhim rol o‘ynashi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: pragmalingvistika, lingvopragmatika, dialog, kontekst, kinoya, istehzo, badiiy matn, nutqiy akt, ekspressiv mazmun

Said Ahmad – o‘zining chuqur ijtimoiy va psixologik tasvirlari bilan mashhur bo‘lgan o‘zbek yozuvchisi, zamonaviy adabiyotda muhim o‘rin tutgan san'atchilardan biridir. Uning asarlari nafaqat o‘zbek xalqining turmush tarzini, balki insoniyatning umumiy psixologik va ijtimoiy muammolarini ham yoritadi. Said Ahmadning asarlarida tilning o‘rni katta bo‘lib, har bir personajning ichki dunyosini va jamiyatdagi o‘rnini ko‘rsatishda til vositalari muhim rol o‘ynaydi.Lingvopragmatika – bu til va muloqotning kontekstga bog‘liq bo‘lgan jihatlarini o‘rganadigan fan sohasi bo‘lib, u adabiyotda, ayniqsa,

yozuvchi tilining kommunikativ vazifasini tahlil qilishda katta ahamiyatga ega. Lingvopragmatika tushunchasi tilning nafaqat grammatik jihatlarini, balki uning pragmatik, ya'ni ijtimoiy va kommunikativ funktsiyalarini ham o‘rganadi. Said Ahmadning asarlarida lingvopragmatik xususiyatlar o‘zining boy ifodalari, dialoglar va obrazlar orqali namoyon bo‘ladi. Yozuvchining tilidan foydalanish usullari, so‘zning maqsadi va muloqotning kontekstual jihatlari asarlarida chuqur ma'no va noaniqliklarni keltirib chiqaradi, bu esa o‘z navbatida o‘quvchining tafakkurini rivojlantiradi.Bu maqolada Said Ahmadning asarlaridagi lingvopragmatik xususiyatlar tahlil qilinadi. Xususan, tilning kommunikativ funksiyalari, til vositalarining ijtimoiy roli va qahramonlar o‘rtasidagi muloqotdagi pragmatik jihatlar o‘rganiladi. Said Ahmad asarlaridagi til uslubi, uning muloqotdagi o‘rni va shaxslar o‘rtasidagi o‘zaro ta'sir pragmatik nuqtai nazardan yoritiladi.Said Ahmad qalamiga mansub "Jimjitlik" romanidan parcha keltirib, lingvopragmatik xususiyatlarini keltirib o‘tsak:

- Qishloqda hali ko‘p turasanmi? Yoki yana juftakni rostlab, shu ketganicha soqoling ko‘ksiga tushganda kelasanmi? – dedi Mirvali.

Tolibjon javob qildi:

– Ko‘raman-da. Bu joylarga jimjitlik qidirib keldim.

– Nima?! – dedi hayratlanib Mirvali. – Jimjitlik dedingmi? Voy, seni qara-yu!

1. Kommunikativ vaziyat

Ishtirokchilar:

Mirvali rais –qishloq raisi. O‘z manfaatlarini boshqalardan ustun qo‘yuvchi shaxs.

Tolibjon – ziyoli, shahar odami, ruhiy osoyishtalik izlab kelgan shaxs.

Vaziyat: Tolibjon tinchlik, ruhiy osoyishtalik (jimjitlik) istab qishloqqa kelgan. Mirvali esa bu niyatni kulgili, hayratli qabul qiladi.

2. Pragmatik ma'no va nutq aktlari.

Nutq birligi	Nutqiy akt turi	Pragmatik izoh
"Qishloqda hali ko‘p turasanmi? Yoki yana juftakni rostlab, shu ketganicha soqoling ko‘ksiga tushganda kelasanmi?"	Savol+ kinoya	Tanbeh, istehzo. Mirvali bu so‘z bilan Tolibjonning boshqa yurtlarda ko‘p yurgani, o‘z tug‘ilib o‘sgan qishlog‘iga kam kelganini kinoya bilan ifodalayapti.
" Ko‘raman-da. Bu joylarga jimjitlik qidirib keldim."	Izoh+niyat	O‘z niyatini tushuntirish. Tolibjon"jimjitlik " so‘zi orqali ruhiy tinchlikni istayotganini bildiradi.
"Nima?! Jimjitlik dedingmi? Voy, seni qara-yu!"	Hayrat +istehzo	So‘zning mohiyatiga qarama-qarshi reaksiya. Mirvali "jimjitlik" ni bu qishloqdan topish mumkin emas degan ma'noda istehzo bilan aytadi. Ya'ni tashqi tarafdan tinch osoyishta ko‘ringan qishloq ichidan Mirvali tufayli yemirilib borayotgan edi.

3. Leksik-pragmatik tahlil

“Juftakni rostlab” – xalq orasidagi frazeologizm, “ketib qolmoq”, “yashirincha chiqib ketmoq” ma'nosida. Mirvalining kinoyali munosabatini kuchaytiradi.

“Jimjitlik” – Tolibjon uchun ruhiy osoyishtalik, Mirvali uchun esa ajablanarli holat. So‘zning pragmatik ma'nosi ikki xil talqin qilinadi.

“Voy, seni qara-yu!” – hayrat va kinoyani birlashtiruvchi ekspressiv birlik. Bu ibora orqali Mirvali o‘z munosabatini hissiy tarzda bildiradi.

4. Lingvopragmatik xulosa

Bu parchada nutqning lingvopragmatik xususiyati quyidagicha namoyon bo‘ladi:

1. Nutq ishtirokchilari o‘rtasida ijtimoiy tafovut bor — Mirvali (siyosat odami) va Tolibjon (ziyoli). Bu tafovut nutq uslubida, ohangda, so‘z tanlashda seziladi.

2. Nutq kinoyaviy ohangda kechadi — Mirvali “jimjitlik” so‘zini istehzo bilan qabul qiladi.

3. So‘zning kontekstual ma’nosi o‘zgaradi — “jimjitlik” so‘zi Tolibjon uchun ijobiy, Mirvali uchun esa kulgili tushuncha.

4. Pragmatik maqsad – Mirvalining Tolibjonga “real hayotni bilmaydi”, “bo‘sh orzular ortidan yuradi” degan fikrini bilvosita yetkazishdir.

Yuqoridagi tahlilga ko‘ra shaxslararo munosabat faqatgina kommunikatsiyadan iborat emas ekan. Grammatik tizim va so‘zlashuv faoliyati bilan shug‘ullangan D.Frank " ekspressiv mazmun" (Aussagegehalt) mavjudligiga (yoki mavjud emasligiga) nisbatan kommunikativ va interaktiv faoliyatlarni farqlashni taklif qiladi. Turli kommunikativ harakatlarni farqlovchi narsa tanlangan ifoda vositasi va ifodalanayotgan mazmunning o‘ziga xosligi, modallik belgilari bo‘ladi. Biz yuqorida aytib o‘tgan "jimjitlik" so‘zining ekspressivligi, ta’sir kuchi turlichadir. Shuning uchun muloqot aktlarini lisoniy tizim birliklari bajaradigan vazifalar nuqtayi nazaridan tasniflash ehtiyoji mavjuddir. Muloqot aktining maqsadi o‘zaro bir-birini anglashga erishishdir. Kommunikantlar bir-birini tushunishi uchun, avvalo, biz voqelik va uni idrok etuvchi shaxslarning alohida mavjudligini ehtimolda tasavvur qilib olamiz. Shaxsning voqelikni idrok etish va bilish jarayoni qanday kechganligi tasavvur qilamiz. Ya’ni voqelik haqidagi bilim, predmet yoki hodisaning oddiygina aksi emas, balki bu bilim yangidan yaratilgan voqelik, uning tashqi dunyo bilan bog‘liqligidir. Shunday qilib, kommunikatsiyaning tabiati haqidagi yuqoridagi fikrlar uning tahlili jarayonida inobatga olinishi kerak. Kommunikatsiyaning mohiyati faqatgina ob’yektiv va sub’ektiv faktlar umumiyligida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismlari sifatida "so‘zlovchi", " tinglovchi" , " ijro

etish", " tushunish" bo‘limlari ajratiladi. Ha. Parret tushunish harakati muloqotda oqilonalikka (ratsionallikka) va mantiqiylikka undashini qayd qiladi. Bar-Hillel, J. Mayonez kabilar bir tomondan matn-gap va tizim-gap, gap-til va gap-belgi hamda, ikkinchi tomondan, nutqiy birliklar bo‘lgan nutqiy akt va nutqiy hosila, nutqiy belgi va til hodisalarini farqlashni taklif qilishadi. Ushbu fikrlardan kelib chiqib Said Ahmad asarlarini lingvopragmatik xususiyatlarini tahlil qilamiz.

– Qayoqqa?

– Qishloqqa. Yurt oldiga. Sen yaramasning jazoingni yurt bersin.

– Dada, dadajon!

– Dada dema. Sendek bolam yo‘q. Seni allaqachon o‘ldiga chiqazib qo‘yganman. Ko‘zlaring o‘yilsin, o‘qraygan ko‘zlaringni quzg‘unlar cho‘qisin! Yur, deyapman senga!

1. Kontekstual tahlil (vaziyat va ishtirokchilar)

Bu suhbat ota va o‘g‘il o‘rtasidagi keskin hissiy to‘qnashuvdir. Ota o‘g‘lidan juda qattiq ranjigan, uning qilgan ishi yurt, el oldida uyatli yoki xoinlik sifatida qabul qilingan. Shu bois, otaning nutqida nafrat, alam va rad etish kayfiyati ustun.

2. Pragmatik maqsad (kommunikativ niyat)

Otaning nutqidagi asosiy pragmatik maqsad — o‘g‘linito‘g‘ri yo‘lga boshlash.

Uning so‘zlari orqali:

axloqiy hukm ifodalanadi (“Sendek bolam yo‘q”),

qarshi tarafning ruhiy ezilishi maqsad qilinadi,

jamiyat (yurt) nomidan ham hukm o‘qiladi (“Sen yaramasning jazoingni yurt bersin”).

O‘g‘il esa kechirim so‘rash, yaqinlikni tiklash maqsadida “Dada, dadajon!” deydi — bu iltifot strategiyasi.

3. Ekspressiv vositalar

“Yaramas”, “Sendek bolam yo‘q”, “Ko‘zlaring o‘yilsin” — emotsional (hissiy) leksik birliklar, kuchli negativ xususiyatga ega.

Takror (“Dada, dadajon”) — kuchaytirish vositasi.

La’nat shaklidagi gaplar (“quzg‘unlar cho‘qisin”) — emotsional bosimni kuchaytiradi.

Buyruq ohangi (“Yur, deyapman senga”) — dominantlik, kuchli buyruq ohangni ifodalaydi.

4. Lingvopragmatik strategiyalar:

1. Agresiv strategiya — otaning nutqi keskin, tahdidli, qoralovchi.

2. Vaziyatni yumshatuvchi strategiya— o‘g‘il yumshoqlik bilan “Dadajon” deya murojaat qilib, dialogni yumshatmoqchi bo‘ladi.

3. Masofa strategiyasi — ota o‘g‘lini o‘zidan “Sendek bolam yo‘q” deya ruhiy va ijtimoiy masofaga itaradi.

4. Jamoaviy baholash strategiyasi — “Yurt oldiga” iborasi orqali otaning fikri ijtimoiy fikr bilan mustahkamlanadi.Ushbu parcha lingvopragmatik nuqtai nazardan konflikt, hissiy bosim, axloqiy hukm va ijtimoiy baholashning nutqdagi ifodasidir. Nutq ishtirokchilari o‘z strategiyalarini til vositalari orqali amalga oshiradi: otaning nutqida emotsional va hukmiy, o‘g‘ilnikida esa iltiqot va kechirim maqsadi ustun. Shu tariqa, til birliklari orqali psixologik dramatizm va ijtimoiy adolat motivi yuzaga chiqadi.Said Ahmad asarlarida qahramonlarning nutqi ularning ruhiy holati, ijtimoiy mavqei va axloqiy qarashlarini ifodalashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Til nafaqat ma’lumot uzatish

vositasi, balki psixologik dramatizm va konfliktlarni aks ettirish, shaxslararo munosabatlarni va ijtimoiy baholarni ifodalash imkoniyatini beradi.Nutqdagi buyruq, rad etish, la'natlash va iltimos kabi nutq aktlari orqali qahramonlarning emotsional holati va ijtimoiy mavqesi yuzaga chiqadi. Shu bilan birga, lingvopragmatik tahlil qahramonlarning psixologik holati, axloqiy qarashlari va ijtimoiy pozitsiyasini aniqlashda samarali vosita hisoblanadi.Natijada, Said Ahmadning til uslubi orqali insoniy qadriyatlar, adolat va axloqiy baholarning badiiy ifodalanishi aniq ko'zga tashlanadi.